

---

*Л.А. Соколов,
старший викладач Вінницького державного педагогічного університету*

НАУКА І МІФОЛОГІЯ: НЕМИНУЧИСТЬ ДИВЕРГЕНЦІЇ

Міфологію прийнято вважати духовним продуктом “нецивілізованого” суспільства. Однак правильно і те, що “цивілізоване” ХХ ст. поставило рекорд з продукування активних міфів – політичних, соціальних, економічних і культурних. На початку ХХІ ст. масова свідомість як і раніше залишається переповненою міфологією, а всі різновиди міфів добре продаються на виборах під виглядом партійних програм. У сучасній Україні вчених можна зустріти в політичних партіях, парламенті та уряді, але чи впливає звідси, що в політичній діяльності та у державному управлінні використовується сучасна наука? Складається враження, що наука все-таки використовується, але тільки як служниця практичної міфології: соціологи догідливо підраховують відсотки електоральних симпатій, економісти – відсотки зростання чи спаду “віртуальної” (тобто такої, що існує у звітах чиновників) економіки, історики і політологи допомагають партійним пропагандистам і самі часто є такими. Загалом сучасна соціальна наука нагадує метеорологію – вона в кращому разі може попередити про “погіршення погоди”, але ніяк не впливає на хід подій. Цього не можна сказати про сучасну міфологію, тому вивчення причин, умов, мотивацій і технологій міфотворчості в різних сферах громадського життя набуває практичного значення. Здоровий глузд підказує, що такого роду дослідження повинні бути доручені науці, а не самій міфології, але де сьогодні проходить межа між науковим знанням і паранауковим міфом, і чи є ця грань взагалі?

Дотепер досить поширеною є думка (активно підтримувана ідеологами Постмодерну), згідно з якою науку і міфологію глибоко ріднить уже те, що і та, і інша ґрунтуються на деяких постулатах, прийнятих на віру. У цьому був переконаний, наприклад, О.Лосєв, філософ “срібного” століття, що випадково вцілів у радянській суспільній науці, але не уникнув сталінських репресій – саме за книгу “Діалектика міфу” (1930). Під усіма філософськими конструкціями, покликаними осмислювати науку і науковий досвід, криється, за словами Лосєва, цілком визначена міфологія [1]. Міфологом був навіть Декарт, “незважаючи на весь свій раціоналізм, механіцизм і позитивізм. Більше того, ці останні його риси тільки і пояснюються його міфологією... Не менш міфологічною є і наука, не тільки “первісна”, а й будь-яка... Механіка Ньютона побудована на гіпотезі однорідного і нескінченного простору... Зрозуміло, що це не висновок науки, а міфологія, яку наука взяла як віровчення і догмат” [1]. Будь-яка наукова гіпотеза не може і не повинна бути “висновком науки”, інакше вона перестане бути гіпотезою. Ньютон, дійсно, спирався на недоведені й згодом спростовані гіпотези, але звідси ще не випливає, що класична механіка є віровченням, а, наприклад, Альберт Ейнштейн – віровідступником.

О.Лосєв був у деякому розумінні правий, назвавши механіцизм (але не механіку Ньютона) міфологією, але він ні в якому розумінні не був правий, поставивши поруч слова “наука” і “догма”. Несумісність цих слів і протилежність відповідних понять сьогодні помітні не тільки фахівцям з філософії науки. Наприклад, відомий австрійський психотерапевт Манфред Штайнлехнер пише: “Якщо ми станемо шукати поняття, протилежне поняттю “науково отримані знання”, то на думку спаде поняття “догми”. Догми – це проголошені істини, що не припускають ніяких подальших розпитувань, тому що претендують на проголошення остаточного” [2].

Догми є невід’ємними компонентами міфологічних систем, у яких би історичних і соціокультурних умовах ці системи не виникали. Наукова істина – не догма, навіть якщо йдеться про математичну або логічну аксіому. Історія не раз демонструвала протилежне ставлення науки і міфології до некритично прийнятих ідей. Раціональний обов’язок

вченого, стверджував Декарт, – сумніватися в усьому, що він може послідовно взяти під сумнів. Наука сьогодні може спростувати багато тверджень Декарта, але не це, інакше вона вийде за межі раціональності й перестане бути наукою. Добре відомо, наприклад, що спроба перевірити, чи призведе до суперечності заміна однієї з геометричних аксіом на її заперечення, привели, зрештою, до відкриття неевклідових геометрій і, що ще більш важливо, – до фундаментальних узагальнень і швидкого прогресу в цій галузі математичного знання. Сучасники Лобачевського, Рімана, Бойяї та інших першопрохідників сприйняли їхні результати насторожено та інтерпретували нові теорії як відхід від реальності у бік міфології. Насправді, був продемонстрований власне науковий спосіб поводження з вихідними постулатами. Сучасна наука в “методологічному сумніві” пішла далі за Декарта, поставивши під питання те, що сам Декарт вважав “істиною, висвітленою природним світлом розуму”, – постулати класичної логіки, які з часів Аристотеля здавалися непорушними законами “правильного мислення”. Створення сімейства паранесуперечливих, релевантних та інтуїціоністських логік свідчить про те, що Васильєв і Брауер поставилися, відповідно, до закону заборони суперечностей і до закону виключеного третього так само, як Лобачевський і Ріман – до “п'ятого” постулату Евкліда. Таке ж ставлення до “невизначуваних”, тобто інтуїтивно прийнятих вихідних понять (зокрема, до поняття “множина”), продемонстрували Г.Кантор і Б.Рассел. Після відомого листа Рассела Готлобу Фреге, у якому повідомляється про суперечливість побудованого Фреге “числення понять”, починається нова епоха в розвитку не тільки математики, а і наукового пізнання загалом. Наука усвідомлює необхідність критичного аналізу своїх основ, і після “революцій” початку ХХ ст. й усвідомлення безперервності парадигмальних змін у теоретично розвинутих галузях вона взагалі не може рухатися уперед без постійної епістемологічної рефлексії, без метанаукових досліджень специфіки виробництва, обґрунтування, призначення і застосування наукового знання.

Міфологія, на противагу науці, фундаментально нерефлексивна, вона може боротися проти іншої міфології і різними способами обстоювати свою “істину”, але вона завжди несамокритична, причому не тільки стосовно “аксіом”, але і всіх своїх ідей і положень. Міф синкретичний, зазначав О.Лосєв, у ньому відсутнє звичне для науки розрізнення суб'єкта й об'єкта пізнання, тому в міфології не виникає питання про те, чи відповідають реальності міфічні образи і сюжети, чи ні [1, 31]. “Образи, у яких живе міф, – пише Е.Кассіерер у книзі “Міф про державу”, – ніколи не сприймаються як образи. Вони вважаються не символами, а дійсністю. Не виникає прагнення критикувати або відкидати їх; вони повинні сприйматися без усіляких сумнівів” [3, 143]. Таким чином, основна причина несамокритичності міфології – примат “життєвого” ставлення до дійсності та її безпосереднього сприйняття”. Тому, до речі, у переломні епохи криза безпосереднього сприйняття артефактів культури міфологічно переживається як безпосереднє сприйняття кризи самої культури.

Приблизно в той же час, коли О.Лосєв писав свою “Діагностику міфу”, Зигмунд Фрейд написав Ейнштейну: “Може бути, Вам видасться, що наші теорії є свого роду міфологією, а в даному випадку до того ж і нестрункою? Але хіба не кожна наука доходить, зрештою, до такого роду міфології? Хіба не можна те ж саме сказати сьогодні про вашу фізику?”. Фрейд неодноразово називав свою “метапсихологію” міфом, але щоб зрозуміти, який сенс він вкладав у цей термін, потрібно врахувати особливості духовної атмосфери початку ХХ ст. Міф як “рухливий символ” у той час сам був символом руху, символом усього нового, що відбувалося в культурі. Сьогодні, на початку ХХІ ст., таку символіку варто визнати невдалою. Протягом минулого сторіччя швидко змінювалися і наука, і міфологія, і міфологія науки, і наука про міф (цікаво, що останній намагалися прищепити назву “міфологія”, але вона не прижилася). Зрештою, з'ясувалося, що міф, незважаючи на здатність до трансформацій, все-таки, стабільний і слугує стабільності, і, отже, за своїм призначенням протилежний науці. Фрейд помилявся, думаючи, що всі науки і фізика зокрема завершуються міфологією. Від Ейнштейна і Бора тільки но

починається нова, неklasична наука – неklasична в тому розумінні, що науковому пізнанню стає тісно в рамках класичного раціоналізму Нового часу. Але звідси не випливає, що нова наука, точніше, новий етап у розвитку науки пов'язаний з виходом у сферу ірраціонального. Слова Фрейда про злиття науки з міфологією справедливі лише в тому розумінні, що нова наукова концепція на стадії становлення, звичайно ж, є нестрункою системою знань, що переповнена міфологемами. Розів'ється міфологема в міф чи буде витиснута науковим поняттям, залежить у підсумку від глибини методологічної, епістемологічної і ціннісно-сислової рефлексії теоретиків.

Хибним є і твердження, що наука починається з міфу. Наука і міфологія обслуговують різні потреби суспільства, і та обставина, що одна потреба історично виникла пізніше за іншу, не може слугувати підставою для твердження, що міфологія перетворюється в науку, або навпаки. Міфологія дійсно характеризує “дитинство” людства і “дитинство” культури, але “первісна” наука народжується не з “первісної” міфології. Наука виникає як відповідь на запит суспільної практики, що розвивається, і не виникає в тих суспільствах, де з яких-небудь історичних причин переважає і культивується консервативна структура практичної діяльності. Так само сучасна наука народжується не з сучасного міфу, а всупереч йому, і розвивається, руйнуючи існуючу в даній галузі знання міфологію.

Окремі міфи живуть і вмирають, але міфологія як спосіб сприйняття і ставлення до світу існує, поки жива людська потреба, яку вона покликана задовольняти. Цю потребу філософи називали по-різному, але суть усіх відомих підходів одна: міфологія обслуговує соціально-психологічну потребу в безпеці, стабільності й облаштованості людського світу. Безпека в даному випадку підпорядкована стабільності – людину найбільше лякає невідомість майбутнього, їй хотілося б жити у світі стійких принципів і непорушних традицій. Як писав Мартін Бубер, у духовно-облаштовані часи людина відчуває Всесвіт як рідний дім, а коли старий міф зруйновано, а новий духовний дім ще не побудовано, людина почувається, як у дикому полі чи на голій скелі, де ніде забити навіть кілочка для намету. Міф слугує цілям соціально-психологічної адаптації до сьогодення – для того він повинен дати цілісну, завершену і стабільну картину світу, у якому людина змогла б відчути себе в гармонії з усім навколишнім.

Міф часто має досить чітку структуру, свою мову, “внутрішню” логіку і навіть свою особливу “істину” – всім цим він скоріше подібний до науки, ніж відрізняється від неї. Те, що міф для пояснення явищ, процесів чи подій пропонує вигадані причини замість реальних, теж не надто відрізняє його від науки. Фундаментальні розбіжності криються глибше. Оскільки міф обслуговує стабільність і порядок, він і сам повинен бути стабільний, завершений і миротворний, а коли так, то і несамокритичним для того, щоб намагатися узгоджувати між собою все, у тому числі неузгоджуване. Декартівський “систематичний сумнів” не тільки не потрібний, а й протипоказаний.

На відміну від міфології наука нестабільна, є принципово незавершеною, позбавлена заспокійливих ілюзій, самокритична і відкрита для зовнішньої критики. У сучасній філософії науки прийнятий гносеологічний принцип історизму: пізнання розглядається як історично мінлива діяльність людей за історично мінливих обставин. Врахування зміни ідеалів, норм, цілей і цінностей пізнання є необхідною умовою запобігання догматизму і, отже, перешкодою для проникнення міфології в науку. Справжню цінність і головне призначення науки суспільство вперше усвідомлює лише тоді, коли доходить (знову ж завдяки науці) усвідомлення обмеженості своїх природних життєвих ресурсів. Неминучість виснаження ресурсів спричиняє неминучість нового, тобто радикальних змін у житті окремих людей і всього суспільства. Нове можна лише відкласти, але не відмінити, як не можна відмінити, наприклад, зменшення запасів вугілля, нафти та інших природних багатств, споживаних сучасною економікою. Тому якщо обмежитися облаштуванням сьогодення і не шукати способів поновлення і виробництва життєвих ресурсів, можна виявитися беззахисним перед майбутнім. В аграрній економіці, пише

англійський економіст Том Стоунер, господарська діяльність була пов'язана переважно з виробництвом продуктів харчування, а лімітуючим фактором була доступність гарної землі. Індустріальна економіка виробляє товари, лімітуючий фактор – капітал. “В інформаційній економіці господарська діяльність – це, головним чином, виробництво і застосування інформації з метою зробити всі інші форми виробництва більш ефективними... Лімітуючий фактор тут – наявне знання” [4, 397]. Тут йдеться про наукове знання, на основі якого створюються технології, здатні переводити нересурси в ресурси. “На відміну від минулого, – відзначає Т.Стоунер, – коли шляхи науці прокладав практичний досвід, сьогодні потік інформації йде в протилежному напрямі – від науки до виробництва” [4, 394].

Таким чином, якщо міфологія допомагає людині краще облаштуватися в сьогоденні, то наука для всього людства є необхідним засобом його адаптації до майбутнього. Йдеться не про передбачувальну функцію науки – ця функція доступна і міфології, і повсякденному пізнанню. (У міфологічних системах, де прийняті постулати про циклічність часу або про непорушність світооблаштування, пророкування здійснюється особливо просто: у майбутньому, якщо вірити такого роду міфології, може відбутися тільки те або тільки подібне тому, що уже відбувалося в минулому). Йдеться про всебічну підготовку суспільства до нових явищ, подій і відносин – таких, які не мали і не могли мати аналогій у минулому. Отже, наукова інформація і наукові інтереси не можуть бути обмежені тільки тим, що пов'язано з розв'язанням насущних практичних завдань, – так виникає чиста або, іншими словами, фундаментальна мотивація наукової діяльності в природознавстві і мотивація підвищення креативних можливостей людини в гуманітарних науках. В умовах загрози наближення “єри” глобальних ресурсних дефіцитів і екологічних катастроф людство не може дозволити собі залишатися “природним” об'єктом, що підпорядковується “природному” ходу подій. Тому для людини і суспільства підготуватися до майбутнього означає підготувати прийнятне майбутнє для себе. З огляду на це наука поступово інтегрується в усі сфери громадського життя і бере на себе функцію управління всіма ресурсами суспільства.

У чому полягає дійсна сила науки? Чому Декарт перед геніальністю окремих учених надавав перевагу силі наукового методу? “Особистісне, інтуїтивне знання, – писав на початку ХХ ст. Карл Ясперс, – яке за природою своєю не може бути вільним від помилок, повинне відступити на другий план скрізь, де предмет може бути пізнаний науково” [5, 26]. Що означають слова “бути пізнаним науково”?

Історія науки свідчить, що цінність науки полягає в особливій надійності розроблених на її основі практичних рішень. Ця надійність забезпечена кумулятивністю наукового пізнання, його здатністю не тільки зберігати і передавати без перекручувань “моменти істини” у знанні, але і безупинно виправляти допущені неточності й помилки. “Революції”, що відбуваються в науці і зміни парадигм, не суперечать її загальній кумулятивності – тут діє “принцип відповідності”, і накопичене в минулому, очищене від неправомірних узагальнень знання завжди посідає певне місце в науковій картині світу. “... Революція в природознавстві, зокрема, у фізиці, – пише лауреат Нобелівської премії А.Прохоров, – аж ніяк не означає спростування теорій, які панували раніше, не дає права критикувати їх як прикрі заблудження. Вона означає, як правило, лише встановлення меж застосовності тієї чи іншої теорії у світлі нових досліджень. Зокрема, механіка Ньютона, яку О. Лосєв підозрював у догматизмі і міфологічності, свого часу була інтегративно узагальнена й водночас обмежена (у зазначеному розумінні) спеціальною теорією відносності. Пізнавальна цінність класичної теоретичної механіки при цьому не зменшилася, а зросла, оскільки зросла надійність застосування її як методу вирішення наукових завдань, що перебувають в сфері її компетенції.

Таким чином, наука – єдиний вид пізнання, де можна констатувати прогрес без будь-яких застережень. Ні мистецтво, ні релігія, ні повсякденне пізнання, ні навіть філософія не відповідають критерію якісного кумулятивного прогресу. Не меншою мірою в науці

очевидний і кількісний прогрес. Якщо врахувати, що загальний обсяг сучасного наукового і техніко-технологічного, заснованого на науці, знання перевершує обсяги знань інших типів, якщо врахувати також, що нове знання є внеском у науку, тільки якщо воно епістемологічно погоджено з усією системою наукових знань, то можна зрозуміти й особливу надійність науково обґрунтованих рішень – за кожним з них, у принципі стоїть вся наука як максимальна з усіх доступних людині систем погодженого знання.

Серед внутрішніх цінностей науки особливе місце посідає інтенція до взаєморозуміння між ученими, до експліцитності наукових результатів і пізнавальних процедур. Необхідність взаєморозуміння безпосередньо пов'язана з принципово колективним характером наукової діяльності. Говорячи словами Гегеля, наука може існувати тільки як “спільна справа”, як спільне поле докладання погоджених, когерентних зусиль. У діахронічному аспекті це виражається естафетою наукових поколінь, у синхронічному – особливим ефектом співтворчості, тобто творчого співробітництва великої кількості людей, може бути, і не знайомих один з одним особисто, але об'єднаних спільним напрямом спільного пошуку, єдиним розумінням цілей і сенсу своєї роботи.

Наукове знання, крім особистісного смислу, на який вказав М.Полані, має явно виражений позаособистісний смисл і володіє позаособистісним буттям. А.Ейнштейн визнавав, що спеціальна теорія відносності могла бути відкрита незалежно від нього – з невеликим відставанням до такого відкриття підходив, наприклад, Пуанкаре. На думку Ейнштейна, обов'язково була б відкрита і загальна теорія відносності, але тут він убачав свою заслугу в тому, що заощадив науковому співтовариству кілька десятиліть. Томас Кун у книзі “Структура наукових революцій” показав, як безліч людей іноді з різних боків, а іноді з тих самих позицій підходили до того ж наукового відкриття, і наскільки в зв'язку з цим для історика науки ускладнюється питання про індивідуальне авторство в науковій праці.

З найдавніших часів у науці існує приховане, інтуїтивне уявлення про те, що індивідуальне авторське право на відкриття не має істотного значення. Періодично це уявлення маніфестувалось тим, що вчені відмовлялись підписувати свої роботи або вибирали для підпису який-небудь колективний псевдонім, визнаючи тим самим пріоритет “колективного розуму”. Наука ХХ ст. продемонструвала дещо більше, – виявилось, що існують проблеми, розв'язання яких просто не під силу будь-якому індивідуальному інтелекту. Чи можна, наприклад, вважати Ю.Матіясевича автором розв'язання однієї з проблем Гільберта, якщо йому довелося пройти лише останній етап естафети, у якій протягом кількох десятиліть брали участь багато видатних математиків, у тому числі Курт Гьодель? Наприкінці ХХ ст. з'ясувалося, що вчений навіть у галузі “чистої” теорії не може працювати не тільки поодиночку, а і “вручну”. Як відомо, використання будь-якої машини, у тому числі тієї, яка підвищує “продуктивність розумової праці”, є ознакою високого рівня усупільнення діяльності. Нарешті, використання міжнародних інформаційних мереж, комп'ютерних банків інформації та електронних баз даних, зменшуючи імовірність непродуктивного дублювання результатів і вирішуючи попутно питання про індивідуальний внесок окремого вченого, ще більшою мірою робить очевидним колективний початок у сучасній науці.

Оскільки в сучасних умовах колективність є умова *sine qua non* для наукової діяльності, наукове знання з необхідністю повинне бути в епістемологічному розумінні відкритим – для дискурсивного розуміння, критики, удосконалювання і розвитку; відкритим для можливості співтворчості багатьох людей, для досягнення кумулятивного прогресу, для підвищення надійності розв'язання проблем, у тому числі глобальних. Як би не змінювався гносеологічний образ науки, про які би нові напрями не йшлося, епістемологічна відкритість знання є одним з необхідних критеріїв його науковості.

У сучасному світі потік змін прискорився настільки, що міфологія перестала справлятися зі своїми “гармонізуючими” функціями. Зокрема, філософська міфологія Постмодерну виявилася неспроможною створити жоден оптимістичний міф – лунають

лише заклики мужньо продовжувати спроби поліпшувати духовну якість життя, продовжувати будувати вавілонські вежі глобальних соціальних проектів, заздалегідь знаючи, що їх не вдасться побудувати або відгородитися від усього стіною рятівної, але марної іронії. Таким чином, розробка основ конструктивного ставлення до життя, суспільства, історії і людської долі примусовим чином стає обов'язком науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
2. *Штайнлехнер М.* Психотерапия на пути к науке // Психотерапия – новая наука о человеке. – Екатеринбург – М., 1999.
3. *Cassirer E.* Le myth de l'Etat. – P., 1993.
4. *Стоуньер Т.* Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.
5. *Ясперс К.* Общая психопатология. – М., 1997.
6. Наука и технология в XX веке. – М., 1972.